

DOI 10.4467/25439561KSR.23.001.18978

HANNA KOWALSKA-STUS <https://orcid.org/0000-0002-8144-4978>

Polska Akademia Umiejętności

Kraków

CHORA – MIEJSCE SPOTKANIA NIEBA I ZIEMI.
NA PRZYKŁADZIE
ROSYJSKIEJ TWÓRCZOŚCI USTNEJ

CHORA WHERE HEAVEN AND EARTH MEET –
BASED ON RUSSIAN ORAL TRADITION

Streszczenie

Fenomen przeważającej liczby tekstów rosyjskiej literatury ustnej związany jest ze zjawiskiem *chory*. Ziemia ruska opisywana jest w nich jako ikona rzeczywistości niebiańskiej. Terminem *chora* posłużył się Platon w *Timajosie*, nadając mu szersze, pozageometryczne i pozageograficzne znaczenie.

Chora zawiera *hierofanię*, unieważnia przestrzeń w sensie geometrycznym i geograficznym. Twórczość ustna świadczy o poszukiwaniu na Rusi tego miejsca, które sprzyja narodzinom prawdziwego człowieka, a które Platon nazywał *chorą*. Idea tego miejsca różniła się od koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu tym, że nie odwoływała się do cara ani do państwa, ale do ziemi i człowieka dążącego do zbawienia. Car i państwo zyskują tu nowe, rajskie oblicze wyłącznie w perspektywie przemiany. Idea ta nie ma charakteru prospektywnego, odwołuje się do wieczności. Zachowane zostało podstawowe dziedzictwo ontologiczne w tożsamości bytu rosyjskiego, który nie podlega czasowi. Ta *chora* jako ruska przestrzeń posiada wymiar egzystencjalny i tożsamościowy.

Abstract

The phenomenon of the vast majority of texts in Russian oral literature is related to the occurrence of *chora*. The Ruthenian land is described as an icon of heavenly reality there. The

term *chora* was used by Plato in *Timaeus*, giving it a broader, extra-geometric and extra-geographical meaning.

Chora contains hierophany, it invalidates space in a geometric and geographical sense. Oral tradition demonstrates the search for a place in Ruthenia that is conducive to the birth of a real man – Plato called the place *chora*. The idea of this place differed from the idea of Moscow III Rome – it did not refer to the tsar or the state, but to the land and man striving for salvation. The tsar and the state gain a new, heavenly countenance here – only in the perspective of transformation. This idea is not prospective, it refers to eternity. The basic ontological heritage in the identity of the Ruthenian existence, which is not subject to time, has been preserved. *Chora*, as a Ruthenian space, has an existential and identity dimension.

Słowa kluczowe: *hierofania* przestrzeni, folklor rosyjski, święta Ruś w folklorze rosyjskim

Key words: space *hierophany*, Russian folklore, Holy Ruthenia in Russian folklore

Istnieje jeden rodzaj rzeczy, niezmienny, niezrodzony i nieginący, który ani w sobie nie przyjmuje niczego skądinąd, ani sam w nic innego nigdzie nie przechodzi, niewidzialny i w żaden inny sposób niedostrzegalny – oglądać go może tylko myśl rozumna. I drugi rodzaj rzeczy, nazywany tak samo i podobny do tamtego, spostrzegalny, zrodzony, zmienny ustawicznie, który powstaje w pewnym miejscu i znowu stamtąd przepada – uchwycić go potrafi mniemanie i spostrzeżenie. I trzeci rodzaj istnieje. Jest nim zawsze przestrzeń. Jej się zguba nie chwyta. [...] Istnieje byt, przestrzeń i powstawanie, trzy rzeczy trojaki – istniały już, zanim świat powstał¹.

– stwierdza Platon w *Timajosie*.

Tłumacz użył słowa przestrzeń, ale grecki filozof posługiwał się terminem *chora*, który posiada szersze, pozageometryczne i pozageograficzne znaczenie. Martin Heidegger tak definiuje *chorę*:

Grecy nie mają słowa na określenie przestrzeni. To nie przypadek; faktem jest, że doświadczały przestrzenności nie na podstawie rozciągłości; doświadczały tego jako *chōra*, co oznacza ani przestrzeń, ani miejsce, ale to, co jest zajęte przez to, co tam jest².

¹ Platon, *Timajos*, tłum. W. Witwicki, [w:] <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/platon-timajos.pdf> [dostęp: 20.04.2023].

² M. Heidegger, *Introduction to Metaphysics*, tłum. R. Manheim, Yale University 1959, s. 66 (tłum. H. K.-S.); „Мы заимствуем термин *хора* из платоновского ‚Тимей‘, чтобы обозначить сущностно подвижную и чрезвычайно летучую артикуляцию, производимую движениями и их эфемерной остановкой. Мы отличаем эту неясную, неопределенную *артикуляцию* от *расположения* (disposition), уже зависящего от репрезентации и поддающегося феноменологической пространственной интуиции, из которой возникает геометрия”, J. Kristeva, *Revolution in Poetic Language*, New York, Columbia University Press, 1984, ss. 25–26 – cyt. za: M. Ямпольский, *Платон: мимесис и хора*, [w:] <https://koppel.pro/guest/platon-mimesis-i-khora-11026> [dostęp: 20.04.2023].

Chora to istotność, w której rodzi się byt za sprawą *logosu*, gdzie także *logos* zostawia ślad w materii, *chora* umożliwia materializację *logosu*. Bez *chory* byty byłyby absolutnie identyczne materialnie. Indywidualizacja rzeczy w świecie materialnym jest niemożliwa bez *chory* – dowodzi Platon. W *Timajosie* *chora* wiąże się z tematem pamięci, w której odciskają się obrazy przeszłości. Ona ukazuje wszystko w perspektywie *logosu*. Oczyszcza z mitu, stawia w obliczu prawdy³. Umożliwia identyfikację tego, co idealne, z tym, co fizycznie realne. W związku z tym pozwala eliminować z rzeczywistości *symulakry*. *Chora* dla *logosu* jest sferą, w której urzeczywistnia się jego świadoma aktywność. Ona nie jest bytem, nie jest dostępna rozumowi, umysłowi ani zmysłom.

Filozofia grecka posługiwała się od czasów Heraklita, stoików, Platona i Arystotelesa terminem *logos*. Stał się on także ważnym pojęciem apologetów: Filona Aleksandryjskiego i Orygenes⁴. *Logos* jest elementem uzupełniającym rozumienie tego, czym jest *chora*. *Logos* – według Heraklita – jest boskim rozumem, stwarzającym i rządzącym światem (*O przyrodzie*)⁵.

Filon jest autorem pojęcia *logos* wewnętrzny. To wzór świata powstały w umyśle Boga przed stworzeniem⁶. Człowiek stanowi urzeczywistnienie uprzedniego wzoru, stworzonego podług obrazu Boga. Człowiek idealny zbliżony jest więc do Bożego *logosu* człowieka⁷. To pozwala mu też odróżnić prawdę od fałszu w sferze metafizyki. Owe prawzory obecne w *logosie* – pisze Orygenes – zawierają w sobie prawdę bytów⁸. *Logos* jest to więc Boży wzorzec bytu istniejący w środowisku *chory*.

Pojęcie *chora* znalazło najpełniejsze odzwierciedlenie w bizantyjskiej teologii ikony. Za naoczny przykład mogą posłużyć napisy na mozaikach i freskach klasztoru Chora w Konstantynopolu⁹, który został odnowiony pod kierownictwem teologa Teodora Metochitesa (1270–1332). Napisy na dwóch mozaikach brzmią: Jezus

³ М. Ямпольский, op. cit.

⁴ Zob.: J. Zieliński, *Jerozolima, Ateny, Aleksandria*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000, ss. 239–260.

⁵ „Хотя этот логос существует вечно, люди не понимают его-ни прежде, чем услышат о нем, ни услышав впервые. Ведь все совершается по этому логосу, а они уподобляются невеждам, когда приступают к таким словам и к таким делам, какие я излагаю, разделяя каждое по природе и разьясняя по существу. От остальных же людей скрыто то, что они делают бодрствуя, точно так же как они свои сны забывают. Поэтому необходимо следовать всеобщему. Но, хотя логос всеобщ, большинство людей живет так, как если бы имело собственное понимание” – Гераклит, *O природе*, VII 132–133, tłum. М. Дынник, <http://www.simpodium.ru/ru/node/9938> [dostęp: 18.05.2023].

⁶ J. Zieliński, op. cit, s. 244.

⁷ Filon Aleksandryjski, *O stworzeniu świata*, [w:] *Pisma*, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1986, s. 134.

⁸ Orygenes, *O zasadach*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków, WAM, 1996, s. I 22.

⁹ А.М. Лидов, *Икона. Мир святых образов в Византии и Древней Руси*, Москва 2014, ss. 15–16.

Chrystus – *chora* żywych i Matka Boża – *chora* tego, kto poza chorą. O ikonie jako reprezentującej *chorę* pisał jeden z teologów ikony okresu ikonoklazmu – patriarcha Nikifor (†828). On użył pojęcia *chora* w polemice z ikonoklastami¹⁰. W tym kontekście *chora* w postaci ikony rozumiana była jako miejsce jednoczące ziemską realność z rzeczywistością niebiańską. Zawiera w sobie Boży *logos* – stwórczy zamysł w odniesieniu do rzeczywistości i samą tę rzeczywistość w jej podwójnym istnieniu: materialnym i idealnym. Również Chrystus na mozaice klasztoru Chora nazwany został *chorą*, gdyż łączy w sobie człowieka i Boga. Matka Boża jest *chorą*, ponieważ z niej zrodził się Jezus. *Chora* jako podstawowa kategoria filozofii greckiej, dzięki neoplatonizmowi przyswojona przez patrystykę, obecna jest w greckiej teologii i szeroko pojętej kulturze.

Chora zawiera *hierofanię*, unieważnia przestrzeń w sensie geometrycznym i geograficznym. Przykładem może być ikona Ukrzyżowania, gdzie Golgota jest jednocześnie miejscem pochówku Adama i zapowiedzią Zmartwychwstania. Podobną rolę odgrywa drabina św. Jana Klimaka. Drabina – zwykły sprzęt – stał się atrybutem *chory*.

Aleksander Dugin, pisząc w swojej *Noomachii* o stworzeniu świata przez Boga, zauważa, że świat jest miejscem prawdy, która na jakiś czas stała się materialna¹¹. Materia stanowi zaledwie parawan dla tej prawdy:

Po wcieleniu strumienie myśli są kierowane tylko przez człowieka, przez Kościół i przez chrześcijańską strukturę myśli. W ten sposób powstaje szczególnie kosmos chrześcijański, kościelny¹².

Symeon Nowy Teolog daje wyobrażenie o tym, jak w trakcie przebóstwienia zostaje przemieniona dusza, ciało i cały otaczający świat. Dlatego świat nie ulega zniszczeniu i nie ginie, ale przemienia się i zbliża najbardziej do swojego odwiecznego modelu, do opatrnościowego pierwowzoru¹³.

¹⁰ Святитель Никифор, патриарх Константинопольский, исповедник, *Защитительное слово ко Вселенской Церкви относительно нового раздора по поводу честных икон, Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского*, cz. 1–2, *Творения святых отцов в русском переводе, издаваемые при Московской Духовной Академии*, Свято-Троицкая Лавра, собств. типография, 1904–1907, cz. 1, 1904, s. 442; Idem, *Защитительное слово ко Вселенской Церкви относительно нового раздора по поводу честных икон*, ss. 126–137.

¹¹ А. Дугин, *Ноомахия: войны ума. Византийский Логос. Эллинизм и Империя*, Москва 2016.

¹² Ibidem, s. 313. Tłumaczenie, jeśli nie podano inaczej – H. K.-S.

¹³ Симеон Новый Богослов, *Гимн 21. Об умном откровении действий Божественного света и об умном и Божественном делании добродетельной жизни*, [w:] https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyyj_Bogoslov/gimny/21 [dostęp: 20.04.2023].

Fenomen przeważającej liczby tekstów rosyjskiej literatury ustnej związany jest ze zjawiskiem *chory*. W nich ziemia ruska opisywana jest jako ikona rzeczywistości niebiańskiej.

Zjawisko to najlepiej odzwierciedla bardzo popularny w ustnej twórczości wschodnich Słowian gatunek wiersza duchownego, a w szczególności wiersz zatytułowany *Księga głębi* (*Голубиная книга*)¹⁴. We wszystkich wariantach, niezbyt różniących się między sobą, posiada on formę dialogu skonstruowanego z pytań i odpowiedzi dotyczących bytu. Budowa dialogowa tekstu była stosowana również w starożytnych traktatach filozoficznych, wczesnochrześcijańskich traktatach teologicznych i apokryfach. Pierwowzorem dla *Księgi głębi* była apokryficzna *Rozmowa trzech Ojców Kościoła* (*Беседа трех святителей*) zawarta w greckiej kompilacji i przetłumaczona na język starobułgarski za cara Symeona. Na Ruś dotarła w roku 1073 i figuruje w *Kodeksie Światosława* (*Изборник Святослава*). Miejsce akcji i osoby zebrane w celu wyjaśnienia tajemnic bytu są związane z Biblią: Góra Golgota lub Góra Tabor, Jerozolima, dąb *mamryjski*, krzyż *lewanidowy*, król Dawid, Adam, Maria, Włodzimierz.

Na Górze Golgocie znajduje się grób Adama, wokół którego zbierają się uczestnicy dialogu. Jest tu wykorzystany – w nieco zmienionej wersji – motyw testamentu Seta, syna Adama, spotykany w ikonografii i apokryfie, mówiący o pochowaniu pierwszego człowieka przez Seta i jego potomstwo. W ikonografii Ukrzyżowania przedstawia się czaszkę Adama pod wizerunkiem Krzyża.

W miejscu, w którym odkrywana jest ważna tajemnica, *Księga głębi* umieszcza łatyr’ – kamień. Kamień jako taki, według wierzeń greckich zrzucony przez Boga z nieba, był pierwszym budulcem wszechświata. Hebrajczycy otaczali czią kamień czterograniasty, od którego Bóg rozpoczął stworzenie świata. Nazwa *alatyr’*, *latyr’* pochodzi od słowa *altare* – ołtarz. Legendy rozpowszechnione na Rusi podawały jakoby nad tym kamieniem był ukrzyżowany Chrystus i po nim ściekała na czaszkę Adama krew Zbawiciela. Podobnie przedstawiają ten motyw ilustracje do Psalterzy.

W licznych wariantach *Księgi głębi* spotkanie odbywa się na *Swiatoj Rusi*, na *Gorie, pole Sajraczinskom*. Góra Soroczyńska to wysoki szczyt, mijany często przez pielgrzymów płynących Wołgą do Morza Kaspijskiego, na którym według starych wierzeń miała znajdować się pusta głowa, czyli czaszka Adama. Określenie to można też rozumieć jako górę saraceńską – Golgotę, będącą wówczas we władaniu Saracenów. Tak Arabów nazywali Grecy. Dąb jako symbol drzewa życia zapożyczony został z XVIII rozdziału *Księgi Rodzaju*, w którym Bóg objawia się Abrahamowi

¹⁴ Ogólna interpretacja tekstu zob: H. Kowalska-Stus, *Obraz kosmosu w rosyjskiej twórczości ustnej*, [w:] *Od zwoju do e-booka : kulturotwórcza rola tekstów religijnych*, red. R. Hołda, P. Plichta, Kraków, PAU, 2022, ss. 111–128.

w dąbrowie Mamre. W ikonografii prawosławnej, ilustrującej ten biblijny wątek, wyeksponowany został także okazały rozmiar dębów, pod nimi zaś uczują trzej aniołowie – Trójca Starotestamentowa, goście Abrahama i Sary, zwiastujący narodziny Izaaka.

Głównym bohaterem *Księgi głębi* jest starotestamentowy król Dawid, któremu powierzono tak ważną funkcję, jaką jest objaśnienie tajemnic wszechświata licznemu zgromadzonemu ludzemu na Górze Tabor. Związane to jest prawdopodobnie ze szczególnym autorytetem Dawida jako twórcy Psalmów, w których rozwiązuje on szereg problemów wiary. Psalmi pełnią w Piśmie Świętym specyficzną rolę. W nich Dawid prowadzi dialog z Bogiem, ułatwiający zrozumienie stosunku Stwórcy do wszechświata i człowieka. Odpowiedzi udzielane przez Dawida w *Księdze głębi* przypominają natomiast dialogi z greckiej tradycji filozoficznej.

W *Księdze głębi* przedstawiony jest świat w postaci żywego organizmu. W pierwszej serii odpowiedzi Dawida pojawia się Bóg (Chrystus, Duch Święty), jednak nie jako świadomy twórca zewnętrznych w stosunku do niego elementów kosmosu, lecz jako już gotowy kosmos. Jego duch (serce) to ziemia, twarz – słońce, szaty – zorze, oczy – gwiazdy, łzy – deszcze, westchnienie – wiatry, włosy – noce, słowa – pioruny. Odpowiada to prawosławnej teologii nauczającej o energiach Bożych, przy pomocy których Bóg stworzył świat i dzięki którym obecny jest w świecie. Energie te służą podtrzymaniu istnienia zgodnie z pełnionymi przez konkretne subiekty czy obiekty funkcjami. Ocean w *Księdze głębi* jest pramorzem, bo na jego środku stoi cerkiew, w niej zaś chronione są relikwie papieża rzymskiego Klemensa. Jest to nawiązanie do wersji podania cerkiewnego o Klemensie, uczniu apostoła Piotra, biskupie Rzymu, który za czasów cesarza Trajana był zesłany do Chersonesu, gdzie został skazany na śmierć przez utopienie. Morze zaś – jak podają rękopiśmienne *Prologi* zredagowane przez Dymitra Rostowskiego w *Żywotach świętych* – w rocznicę śmierci męczennika odstępowało od brzegów na siedem dni¹⁵. Usytuowanie cerkwi pośrodku morza jest uwidocznione w bogatej ikonografii poświęconej św. Klemensowi.

Ważnym elementem mikrokosmosu *Księgi* jest jednorożec (*indrik, wyndrik*). Nazwany jest on ojcem wszystkich zwierząt. Legendarne zwierzę znalazło się również na kartach wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa greckiego i średniowiecznych encyklopedii o przyrodzie – fizjologów. Wiersz duchowny obdarza jednorożca nadnaturalną siłą, która sytuuje go na najwyższym szczeblu w hierarchii zwierząt. Jest o nim mowa także w Psalmach. Róg jednorożca jest tu symbolem odwagi, za

¹⁵ Святитель Димитрий Ростовский, *Житие и страдание святого священномученика Климента, папы римского*, [w:] *Жития святых*, https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/1042 [dostęp: 20.04.2023]. Ten wątek posiada bogatą i ciekawą ikonografię.

którą król Dawid dziękuje Bogu w taki sposób: „А мой рог ты возносишь как рог единого рога и я умащен свежим елеем” (Пс. 91,11).

Wyjaśnienie w wierszu duchownym pochodzenia pozostałych elementów mikrokosmosu, choć zawiera relikty mitów, związane jest ściśle z nowotestamentową historią życia Chrystusa. Często też *swiato-Rus'-ziemia* jest uważana za matkę wszechziem, bo stoją na niej cerkwie prawosławne. Jak z tego wynika, współczesna twórcom wiersza duchownego rzeczywistość wplata w chrześcijańskie motywy również wartości związane z historycznym *status quo* Rusi. W jednym z wariantów wiersza Ruś została ustanowiona święta, a następnie zasiedlili ją grzeszni ludzie. Jest to obraz Rusi jako utraconego raj. Po upadku przodkowie zostali wypędzeni z „jasnego raj”:

От того колена от Адамова, От того ребра от Еввина,
Пошли хритиане православныя, По всей земли Светоруския¹⁶.

Motyw świętej Rusi występuje w wielu wątkach zaczerpniętych z Ewangelii. Król Herod wysłał lud na poszukiwanie Dzieciątka „po całej ziemi świętej Rusi”; w czasie ukrzyżowania Jezusa Matka Boża błąka się po świętej Rusi i tam otrzymuje wieści o tym, co się wydarzyło itp. (s. 96). Święta Ruś nie tylko idealnie uosabia raj utracony i nadchodzące Królestwo Niebieskie, lecz także je łączy, co wyznacza historii Rusi eschatologiczną rolę (ss. 33–34). To prawosławie nadaje prymat ziemi rosyjskiej, która stała się miejscem świętym. *Księga głębi* mówi o świętej Rusi nie tylko w wymiarze duchowym, ale i materialnym, o pięknie ziemi i jej urodzajności.

W wierszach duchownych motyw świętej Rusi jest bardzo częsty, odnajdziemy tu liczne wątki biblijne i hagiograficzne. W wierszu *Samson-Bogatyr'* (*Самсон Богатырь*) tytułowy bohater nazwany został świętoruskim wojownikiem. Wiersz o św. Jerzym nosi pełny tytuł *Сказание о Георгии Храбром – искоренителе бусурманства и поборнике светлой Руси*. Jerzy już jako młodzieniec odczuwa potrzebę udania się na Ruś, by umacniać tam wiarę chrześcijańską. Na jego prośbę Bóg usuwa przed nim naturalne przeszkody: gęste lasy, wysokie góry, szerokie rzeki, głębokie morza. Musi jednak stoczyć walkę ze smokiem, który uważa tę ziemię za swoją. Po zwycięskiej walce Jerzego witają dziewice, które czekały na niego 33 lata, by oddać mu tę ziemię świętoruską pod opiekę i przyjąć od niego chrzest (ss. 104–107).

W analizowanych utworach pojawiają się też postacie związane z historią Rusi. Wiersz zatytułowany *Dymitr Doński* (*Дмитрий Донской*) rozpoczyna opis liturgii w kremlowskim soborze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny (*Успенский собор*). Mszę celebrował św. Cyprian, metropolita kijowski i ruski (1389–1406). W liturgii

¹⁶ *Стихи духовные*, zebrał Г. Федотов, Москва, Прогресс, Гнозисс, 1991, s. 28. Dalej cytuję wg tego wydania, strony wskazane w tekście. Cytaty z tekstów folklorystycznych celowo nie są przekładane.

uczestniczy książę Dymitr wraz ze świtą. Jest to nawiązanie do faktu, że książę rozpoczął ogólnoruskie upamiętnienie żołnierzy poległych na Kulikowym Polu, nazywane sobotą rodzicielską Dymitra (Дмитриевская родительская суббота). Opisana w wierszu liturgia sprawia, że otwierają się oczy duchowe Dymitra i widzi on miejsce bitwy. Wśród zabitych chodzi Matka Boża wraz z apostołami i aniołami. Odprawiają oni mszę żałobną, a z nieba na poległych spływają wieńce chwały. Maria, nie mogąc odnaleźć na polu Dymitra, pyta św. Piotra, gdzie on jest. Ten jej odpowiada, że w Moskwie, w soborze Uspienskim, a wówczas Maria ogłasza, że miejsce Dymitra jest wśród świętych. Rok 1389 jest rokiem śmierci księcia i wiersz kończy się jej zapowiedzią (ss. 250–252).

Decydujące miejsce na świętej Rusi zajmują także Borys i Gleb, Aleksander Newski oraz Michał i Fiodor z Czernihowa. Wszyscy oni, identyfikując się z wiarą, stanowią tego rodzaju oparcie dla istnienia świętej Rusi w *chorze*, że umożliwiają jej, mimo przewagi zła, dalszą egzystencję.

Bohaterowie wierszy duchownych sami znajdują się w *chorze*, specyficznym miejscu, gdzie przebywają różne rodzaje bytów i zachodzi ważny proces narodzin bytów pełnowartościowych. Takim miejscem jest Konstantynopol, który chroni przed krzyżowcami płaszcz Matki Bożej – *Płaszcz* (Покров, s. 169). Góra Athos (Афон Гора, ss. 282–283) nazwana została natomiast ziemskim rajem, tak pięknym, że podmiot nie śmie go namalować i nie potrafi opisać w pieśni. Jednego jest pewien: „Что ты таинственна безмерно и недалеко от небес”.

Istotną rolę odgrywa obszerny cykl poświęcony ziemi. Personifikowana ziemia jest Bożą ekumena, która skarży się Stwórcy w wierszu *Płacz ziemi* (Плач земли): „Тяжел мне, тяжел, Господи, вольный свет!”¹⁷ Bóg prosi, by uzbroiła się w cierpliwość i poczekała aż ludzie okażą skruchę. Matka ziemia jest przedstawiana w wierszach duchownych jako depozytariuszka prawdy.

Ciekawy przykład stanowi tekst opisujący obrzęd przygotowania do spowiedzi byłych staroobrzędowców: *Обряд прощания с землей перед исповедью* (ss. 171–173). Wiersz duchowny ilustruje zachowany obyczaj spowiadania się ziemi przez bezpopowców. Pod pojęciem ziemi rozumiany jest kosmos. Penitentka przeprosza za swoje grzechy i prosi o wybaczenie: słońce, księżyc, gwiazdy, jasne zorze i ciemne noce, deszcze i wiatry – w imię Chrystusa. Należy przypomnieć, że Orygenes za Arystotelesem uznawał księżyc, słońce i gwiazdy za byty rozumne, zbliżone do Boga na równi z aniołami¹⁸.

¹⁷ П. Киреевский, *Духовные стихи*, [w:] http://www.rusland.spb.ru/sl_2_2.htm [dostęp: 20.04.2023].

¹⁸ Ориген, *О началах*, Книга 2, Глава девятая, *О мире и о движениях разумных тварей*, https://azbyka.ru/otechnik/Origen/o_nalach/#0_20 [dostęp: 30.05.2023].

Wypowiadając *Modlitwę Jezusową*, penitentka myje ręce ziemią. Dalej, klęcząc, wypowiada modlitwę do ziemi:

Еще раз моя питомая, Прикоснусь к тебе головушкой, Испрошу у тебя благословеньица, Благословеньица со прощанищем – Что рвала твою грудушку, Сохой острою, расплывчатой, Что не катом тея я не укатывала [wygładzać walcem]. Не арызливим гребнем чесывала, Рвала грудушку боронушкой тяжелою, Со железным зубьем да ржавьем, Прости матушка итомая, Прости грешную, кормилушка, Ради Спас-Христа, Честной Матери, Все святые огородицы, Да Овласия заступника [z Sebasty, patron zwierząt] Да Ильи пророка мудрого, Да Егорья победоносчика! Аминь Исус Христос, спас наш, Помилуй меня грешною! Аминь (s. 173).

Po tej modlitwie penitentka trwa z głową przywartą do ziemi, następnie wkłada garść ziemi do ust. Na skraju wsi robi pokłon i wypowiada słowa: „Простите меня, весь вольный свет”.

Święta Ruś jako *chora* pojawia się nie tylko w wierszach duchownych, lecz także w bylinach, baśniach i pieśniach historycznych.

Najstarszymi bohaterami rosyjskich bylin byli Swiatogor i Wołchw Wsiesławowicz. W bylinie *Swiatogor i Ilja (Святогор и Илья)* Ilja Muromiec pragnie zobaczyć legendarnego mocarza Swiatogora¹⁹. Posiada on cechy ponadludzkie i nie mieści się w ziemskiej przestrzeni, zrodzony jest przez Świętą Górę, gdzie mieszka. Życie Swiatogora dobiega końca i przekazuje on swoją misję Ilji. Ten staje się nie tylko jego uczniem, lecz bratem od Krzyża. Interpretacje dostrzegają w Swiatogorze Bizancjum, a w Ilji – Ruś. Trumna, w której leży Swiatogor, jest symbolem upadłego Bizancjum.

Bylina *Ilja Muromiec i Potwór (Илья Муромец и Идолице*²⁰) opowiada natomiast o zniewoleniu Kijowa i księcia Włodzimierza przez Tatarów²¹. Książę w bylinach nigdy nie jest utożsamiony z *chorą*, świętym miejscem, które rodzi identyfikujących się z nim bohaterów, takich jak Ilja. Książę brata się z wrogiem:

Уж как солнышко Владимир стольно-киевский / Что ль татарину да кланялся / Звал он тут в великое гостебище / На свое было велико пированьице / Во свои было палаты белокаменны²².

Świętą Ruś reprezentują dwie siły: religijna – za pośrednictwem pielgrzyma (Калика перехожий) Iwaniszczca i siły wojownika – Ilji. Przy czym Ilja otrzymuje

¹⁹ *Онежская былины, записанные Александром Федоровичем Гильфердингом летом 1871 года*, t. 1–3, Санкт-Петербург, Тип. Акад. наук, 1894–1900, s. 591, [w:] https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003935548?page=9&rotate=0&theme=white [dostęp: 20.04.2023].

²⁰ *Idoliszczce uosabia w folklorze rosyjskim pogańską moc.*

²¹ *Онежская былины...*, op. cit.

²² *Ibidem.*

moc prawdy od Kaliki. Nie jest ona siłą fizyczną, lecz siłą ducha, dzięki temu Ilja staje się prawdziwą częścią *chory*. Symbolicznie przebiera się on w strój pielgrzyma, co podkreśla zmianę jego roli:

Говорит ему казак да Илья Муромец, / Илья Муромец да сын Иванович: / «Ай же ты, Иванище могучее! / Дай-ка мне-ка платищев нунь старческих, / Да лаптёв же мне-ка нунчу старческих, / Своей шляпы нунь же мне-ка-ва да старческой; / Да клюки же мне-ка сорока пудов²³.

Na Rusi przez długie lata siła religijna była nieaktywna, dopiero saloizm *kaliki* – pielgrzyma Iwaniszcz²⁴ ją wyzwolił:

Говорят калики перехожие: «Будь ты, Илья, великий богатырь, И смерть тебе на бою не писана. [...] Его любит матушка сыра земля того он стал владать рукамы и Как приходили калики перехожие, Поили его питьицем медвяным – И с ногами И силушку получил великую²⁵.

Ponieważ Ilja Muromiec został obdarzony przez Swiatogora umiejętnością działania w świętym miejscu zgodnie z jego przeznaczeniem, dlatego w bylinie *Ilja Muromiec i Kalin Car* (*Илья Муромец и Калин Царь*) wypełnia swoje powołanie. Mimo poniżenia, którego doznaje od księcia Włodzimierza, broni przed tatarskim carem Kalinem ziemi ruskiej:

Ай же ты, старый казак Илья Муромец! Съезди, протарайся ради дому пресвятыя богородицы, И ради матушки свято-Русь земли, и ради церквей соборных²⁶.

Ilja Muromiec w konflikcie z Włodzimierzem (*Илья Муромец в ссоре со Владимиром*) podkreśla natomiast wagę postaci Ilji w porównaniu z księciem i jego dworzanami. Bylina ta ukazuje Ilję, który zataja swoją tożsamość i doznaje poniżenia. Dowodzi jednak swego znaczenia siłą powołania, dzięki któremu zajmuje strategiczne miejsce w ruskiej *chorze*: „А как я всех русейских богатырей знаю на святой Руси”²⁷.

Równie często świętą Ruś odnajdujemy w pieśni historycznej. W utworze *Kniaź Roman i Maria Jurjewna* (*Князь Роман и Мария Юрьевна*) Maria, uciekając z niewoli, napotyka na przeszkodę. Drogę zagradza jej rzeka, lecz na przeciwległym

²³ *Онежская былины...*, op. cit.

²⁴ В. Ларионов, *От царской Скифии к Святой Руси*, [w:] <https://history.wikireading.ru/296058> [dostęp: 20.04.2023].

²⁵ *Онежская былины...*, op. cit.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

brzegu dostrzega kłodę. Stanowi ona ważny element przestrzeni nie tylko dlatego, że może przynieść Marii ratunek i przenieść ją na świętą Ruś, ale dlatego, że jest materią, z której powstanie krzyż i ikona:

Ой же ты, колода белодубова! Перевези меня через быстру реку, А выйду на Святую Русь, Вырежу тебя на мелки кресты, На чудны образы И вызолочу червонным Красным золотом (Песни 1986:41)²⁸.

Od pewnego momentu święta Ruś zaczyna być kojarzona z Moskwą. Dostrzegamy to w pieśni *Wartownik płacze przy mogile Iwana IV (Чисавой плачет у гроба Ивана Грозного, Песни 1986:93)*²⁹. Podobny motyw występuje także w *Pieśni o śmierci Iwana Groźnego (Песн о смерти Ивана Грозного)*:

У нас было на святой Руси, [...] в соборе-то Успенским, Тут стоял нов ипарисов гроб: Во гробу-то лежит православный царь, Православный царь, Иван Грозный Васильевич³⁰.

Wyrażenie święta Ruś w folklorze jest wkładane w usta nawet jej przeciwnikom. W *Wyprawie Króla Polskiego na Ruś (Поход Польского Короля на Русь)* na początku autor mówi o najeździe Polaków na świętą Ruś, a przy końcu to już sam król, którym jest prawdopodobnie Zygmunt III, zarzeka się:

Не дай, Боже, ходить на Святую Русь,
Ни мне, королю, ни брату моему!³¹.

Pieśń *Ucieczka Leszczyńskiego (Побег Лещинского)* zawiera podobne motywy. Narrator przypisuje Leszczyńskiemu przechwałki, że „gościł na świętej Rusi”; armia rosyjska nazywana jest „Siłą Swiętłoruską”; Leszczyński niemal słowo w słowo powtarza to, co Zygmunt III w poprzedniej pieśni:

Что не дай, Боже, бывать да на Святой Руси,
Что да во сильном во царстве да во Московском,
Что ни мне, братцы, Лещинскому, ни моим детям!³²

²⁸ *Исторические песни. Баллады*, zebr. С. Азбельев, Москва, Изд. Современник, 1986, s. 41. W pieśni *Śmierć Polonianki* powtarza się sytuacja Marii Juriewnej. Ucieka z niewoli, nad rzeką widzi przewoźnika i zwraca się do niego: „Перевези-ка ты меня на ту сторону, / К отцу, к матери, к роду-племени, / К роду-племени, на Святую Русь!” (*Исторические песни и баллады*, Москва 1991, s. 81).

²⁹ *Исторические песни. Баллады*, op. cit., s. 93.

³⁰ П. Киреевский, *Собрание народных песен*, Тула, „Приокское книжное издательство, 1986, s. 57.

³¹ *Исторические песни. Баллады*, op. cit., s. 177.

³² *Ibidem*, s. 394.

W pieśni *Powrót Filareta*³³ (*Возвращение Филарета*) zwracają uwagę słowa Michała, jego syna, który zapoczątkował dynastię Romanowów:

А ему [царю] сдержати царство Московское
И вся земля святорусская³⁴.

W wielu utworach, powstałych prawdopodobnie w XVI w. i później, określenie święta Ruś pojawia się jako przeciwieństwo terminu Trzeci Rzym. Dzieje się tak, ponieważ Drugi Rzym był postrzegany negatywnie. Uważano, że poniósł klęskę, bo popadł w herezję w czasie unijnego soboru florenckiego. Dlatego Ruś porównywana była wówczas do Jerozolimy i nazywana Drugą Jerozolimą. Symboliczny jest czyn patriarchy Nikona (2 poł. XVII w.), który wznosił nową duchową stolicę świętej Rusi, klasztor Zmartwychwstania Pańskiego, nazywany Nową Jerozolimą. Plan klasztoru przypomina ikonę przedstawiającą Jerozolimę. W pieśniach cała Ruś jest postrzegana jako jedna wielka ikona tego miasta, Królestwa Niebieskiego. Święta Ruś jest obrazem Rusi Bożej, jest idealną Bożą ikoną Rusi. Zadziwia fakt, że mimo negatywnej oceny reform Piotra I, zwłaszcza w twórczości staroobrzędowców, charzmat świętej Rusi objął też Petersburg i samego cara. W pieśni *Straż przy grobie Piotra I* (*Часовой у гроба Петра I*) czytamy:

Что у нас было на святой Руси, В Петербурге в славном городе, Во соборе Петропавловском, [...] У гробницы государевой, Молодой солдат на часах стоял. [...] Возрыдаючи, он вымолвил: *Ах ты, матушка сыра земля*³⁵.

Tutaj widzimy, że pomimo faktu, że zwolennicy świętej Rusi często postrzegali Piotra jako Antychrysta i nie zaakceptowali tych reform Piotrowych, które ją zniszczyły, miasto przez niego zbudowane jest włączone przez autorów pieśni do *chory* świętej Rusi.

Ruś jako miejsce święte ukazana została też w tekstach legend. *Legenda o niewidzialnym grodzie Kiteżu* (*Легенда о невидимом граде Китеже*) sięga ustnej tradycji okresu niewoli tatarskiej, a później stała się popularnym motywem w twórczości staroobrzędowców. Kiteż pojmowany był jako nieskażony grzechem święty gród. Legenda opowiada o tym, jak w obliczu najazdu Batu-Chana, dzięki modlitwom i wierze mieszkańców, stał się cud: zabrzmiały kościelne dzwony, ziemia się zatrzęsła i na oczach Tatarów Kiteż zaczął tonąć w wodach jeziora Swietłojar. Ostatnią rzeczą, jaką zobaczyli napastnicy, był krzyż na kopule katedry. Po chwili na miejscu miasta pozostały już tylko fale. Kiteż stał się niewidzialny. Według legendy ma

³³ Filaret, ojciec Michała Romanowa, był wiele lat więziony na Litwie w czasie smuty.

³⁴ *Исторические песни. Баллады*, op. cit., s. 183.

³⁵ *Ibidem*, s. 392.

„pojawić się” w dniu Sądu Ostatecznego. Kiedy umarli powstaną z grobów, gród również wyłoni się z wody. Jednak już teraz mogą zobaczyć go osoby o czystym sercu. Rozpoznają odbicie kopuł i ścian z białego kamienia w wodach jeziora Swietłojar, słyszą bicie dzwonów i śpiew ludzi dochodzący spod wody.

Legenda o grodzie Kiteżu stała się ulubionym motywem ludzi sztuki. Opisywali go w swoich utworach rosyjscy poeci (A.I. Majkow, I.A. Klujew, M.A. Wołoszyn) i przedstawiali malarze (K.A. Korowin, M.W. Niestierow, A.M. Wasniecow, I.S. Głazunow, K.I. Gorbatow). Powstały opery: S. Wasilenki *Legenda o Grodzie Kiteżu* (1902) oraz Nikołaja Rimskiego-Korsakowa *Opowieść o niewidzialnym grodzie Kiteżu i dziewicy Fiewronii* (1907), w której legenda o tym mieście łączy się z rosyjską opowieścią hagiograficzną *O Piotrze i Fiewronii*. Pisarz Paweł Mielnikow-Pieczerski, zafascynowany jeziorem Swietłojar, opowiedział jego historię w powieści *W lasach*. Jezioro to odwiedził także Władimir Korolenko, co zaowocowało cyklem szkiców *W pustynnych miejscach*. Krótkie utwory napisali też Maksym Gorki – *N.A. Bugrow* oraz Michaił Priszwin – *Jezioro Swietłojar*.

Twórczość ustna świadczy o poszukiwaniu na Rusi miejsca sprzyjającego rodzinom prawdziwego człowieka, które Platon nazywał *chorą*. Idea tego miejsca różni się od koncepcji Moskwy jako Trzeciego Rzymu tym, że nie odwołuje się do wydarzeń historycznych czy kategorii politycznych, w centrum uwagi nie stawia cara ani państwa. Istotną wartość posiada natomiast ziemia ruska i człowiek dążący do zbawienia. Car i państwo zyskują nowe, rajske oblicze wyłącznie w perspektywie tej przemiany, która zachodzi w obrębie *chory*. Idea *chory* nie ma charakteru prospektywnego, lecz odwołuje się do wieczności. Zachowane zostało podstawowe dziedzictwo ontologiczne w tożsamości bytu ruskiego, który nie podlega czasowi. Ta *chora* jako ruska macierz posiada wymiar egzystencjalny i tożsamościowy.

Literatura

- Filon Aleksandryjski, *O stworzeniu świata*, [w:] *Pisma*, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1986.
- Heidegger M., *Introduction to Metaphysics*, tłum. R. Manheim, Yale University Press, 1959.
- Kowalska-Stus H., *Obraz kosmosu w rosyjskiej twórczości ustnej*, [w:] *Od zwoju do e-booka: kulturotwórcza rola tekstów religijnych*, red. R. Hołda, P. Plichta, Kraków, PAU, 2022.
- Orygenes, *O zasadach*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków, WAM, 1996.
- Platon, *Timajos*, tłum. W. Witwicki, [w:] <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/platon-timajos.pdf> [dostęp: 20.04.2023].

Zieliński J., *Jerozolima, Ateny, Aleksandria*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

Бессонов П., *Калеки переходные*, Москва, Тип. А. Семена, 1861.

Гераклит, *О природе*, VII 132–133, tłum. М. Дынник, [w:] <http://www.symposium.ru/ru/node/9938> [dostęp: 18.05.2023].

Гильфердинг А.Ф., *Онежские былины*, [w:] https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003935548?page=9&rotate=0&theme=white [dostęp: 20.04.2023].

Димитрий Ростовский, святитель, *Житие и страдание святого священномученика Климента, папы римского*, [w:] *Жития святых*, https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/1042 [dostęp: 20.04.2023].

Дугин А., *Ноомахия: войны ума. Византийский Логос. Эллинизм и Империя*, Москва, Академический проект, 2016.

Исторические песни. Баллады, zedr. С. Азбельев, Москва, Современник, 1986.

Киреевский П., *Духовные стихи*, [w:] http://www.rusland.spb.ru/sl_2_2.htm [dostęp: 20.04.2023].

Киреевский П., *Собрание народных песен*, Тула, Приокское книжное издательство, 1986.

Ларионов В., *От царской Скифии к Святой Руси*, [w:] <https://history.wikireading.ru/296058> [dostęp: 20.04.2023].

Легенда о граде Китеже, Книга, называемая *Летописец*, написана в год 6646 (1237) сентября в пятый день, [w:] <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4960> [dostęp: 20.04.2023].

Лидов А.М., *Икона. Мир святых образов в Византии и Древней Руси*, Москва, Феория, 2014.

Никифор, святитель, патриарх Константинопольский, *Защитительное слово ко Вселенской Церкви относительно нового раздора по поводу честных икон*, *Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского*, Свято-Троицкая Лавра, собств. типография, 1904–1907, cz. 1–2, *Творения святых отцов в русском переводе, издаваемые при Московской Духовной Академии*, cz. 1, Москва, Московская Духовная академия, 1904.

Ориген, *О началах*, Книга 2, Глава девятая, *О мире и о движениях разумных тварей*, https://azbyka.ru/otechnik/Origen/o_nachalah/#0_20 [dostęp: 30.05.2023].

Песни оренбургских казаков, 4. *Песни обрядовые, духовные; стихи, апокрифы, заговоры, очерки обрядов, царь Максимилиан*, zedr. А.И. Мякутин, Санкт-Петербург 1910, <https://publicadomain.ru/folklore/russkie-narodnye-pesni/duhovnye-stihi/gora-afon> [dostęp: 30.05.2023].

Симеон Новый Богослов, *Гимн 21. Об умном откровении действий Божественного света и об умном и Божественном делании добродетельной*

- жизни, https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/gimny/21 [dostęp: 20.04.2023].
- Стихи духовные. Стихи духовные Русская народная вера по духовным стихам*, zebra. Г. Федотов, Москва, Прогресс, Гнозис, 1991.
- Ямпольский М., *Платон: мимесис и хора*, <https://koppel.pro/guest/platon-mimesis-i-khora-11026> [dostęp: 20.04.2023].

References

- Azbel'ev S. (Ed.), *Istoricheskie pesni. Ballady* [Historical Songs. Ballads], Moskva, Sovremennik, 1986.
- Bessonov P., *Kaleki perehozhie* [Cripples Walking], Moskva, Tip. A. Semena, 1861.
- Dimitrij Rostovskij, svjatelj, *Zhitie i stradanie svjatogo svjashennomucheni-ka Klimenta, papy pimskogo* [The Life and Suffering of the Holy Hieromartyr Clement, Pope of Rome], [in:] *Zhitija svjatyh* [Lives of the Saints]. Available at: https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/1042 [accessed: 20.04.2023].
- Dugin A., *Noomahija: vojny uma. Vizantijskij Logos. Jellinizm i Imperija* [Noomachy: Wars of the Mind. Byzantine Logos. Hellenism and Empire], Moskva, Akademicheskii proekt, 2016.
- Fedotov G. (Ed.), *Stihi duhovnye. Russkaia narodnaia vera po dukhovnym stikham* [Spiritual Poems. Russian Folk Beliefs as Presented in Spiritual Poems], Moskva, Progress, Gnozis, 1991.
- Geraklit (Heraclitus), *O prirode* [On Nature], VII 132–133, trans. M. Dynn timer. Available at: <http://www.simpodium.ru/ru/node/9938> [accessed: 20.04.2023].
- Gil'ferding A.F., *Onezhskija byliny* [The Bylinas from Oneg Region]. Available at: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003935548?page=9&rotate=0&theme=white [accessed: 20.04.2023].
- Jampol'skij M., *Platon: mimesis i hora* [Platon: Mimesis and Hora]. Available at: <https://koppel.pro/guest/platon-mimesis-i-khora-11026> [accessed: 20.04.2023].
- Kireevskij P., *Duhovnye stihy* [Spiritual Poems]. Available at: http://www.rusland.spb.ru/sl_2_2.htm [accessed: 20.04.2023].
- Kireevskij P., *Sobranie narodnyh pesen* [Collection of Folk Songs], Tula, Priokskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1986.
- Larionov V., *Ot carskoj Skifii k Svjatoj Rusi* [From Royal Scythia to Holy Rus']. Available at: <https://history.wikireading.ru/296058> [accessed: 20.04.2023].
- Legenda o grade Kitezhe, Kniga, nazываемaja Letopisec, napisana v god 6646 (1237) sentjabrja v pjatyj den'* [The Legend of the City of Kitezh, a Book Called

- the Chronicler, Written in the Year 6646 (1237) in September on the Fifth Day]. Available at: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4960> [accessed: 20.04.2023].
- Lidov A., *Ikona. Mir svjatyh obrazov v Vizantii i Drevnej Rusi* [Icon. The World of Holy Images in Byzantium and Ancient Rus'], Moskva, Feoriia, 2014.
- Mjakutin A.I. (ed.), *Pesni orenburgskih kazakov, 4. Pesni obrjadovye, duhovnye; stihi, apokrifj, zagovory, ocherki obrjadov, car' Maksimilian* [Songs of the Orenburg Cossacks, 4. Ritual and Spiritual Songs; Poems, Apocrypha, Conspiracies, Essays on Rituals, Tsar Maximilian], Sankt Peterburg 1910. Available at: <https://publicadomain.ru/folklore/russkie-narodnye-pesni/duhovnye-stihi/gora-afon> [accessed: 30.05.2023].
- Nikifor, svjatelj', patriarh Konstantinopol'skij, *Zashhitel'noe slovo ko Vselenskoj Cerkvi odnositel'no novogo razdora po povodu chestnyh ikon, Tvorenija svjato-go otca nashego Nikifora, arhiepiskopa Konstantinopol'skogo* [The Defensive Word to the Universal Church as for the New Discord Regarding Revered Icons, the Work of Our Holy Father Nikephoros, Archbishop of Constantinople], Svjato-Troickaja Lavra, sobstv. tipografija, 1904–1907, pt. 1–2, *Tvorenija svjatyh otcov v russkom perevode, izdavaemye pri Moskovskoj Duhovnoj Akademii*, pt. 1, Moskva, Moskovskaia Duhovnaia akademiia, 1904.
- Origen, *O nachalah*, Kniga 2, Glava devjataja, *O mire i o dvizhenijah razumnyh tvarej* [On First Principles, Book 2, Chapter 9: The World, and the Movements of Rational Creatures]. Available at: https://azbyka.ru/otechnik/Origen/o_nachalah/#0_20 [accessed: 30.05.2023].
- Simeon Novyj Bogoslov (Symeon the New Theologian), *Gimn 21. Ob umnom ot-krovenii dejstvij Bozhestvennogo sveta i ob umnom i Bozhestvennom delanii do-brodetel'noj zhizni* [About Wise Discovering God's Light and Wise and Holy Living a Virtuous Life]. Available at: https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Novyj_Bogoslov/gimny/21 [accessed: 30.05.2023].